

УДК 347.1

ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТИЧНИХ ОБСТАВИН СПРАВИ ЯК ПЕРША СТАДІЯ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Ярослав РОМАНЮК,

кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
Голова Верховного Суду України

SUMMARY

The editorial deals with the first stage of the law enforcement in the civil proceedings: ascertainment of the facts of cases. It analyses typical forms and specific character of judicial law enforcement, clears up the issue of sharing burden of proof between the parties and shaping a court statement on availability or non-availability of a certain legal fact and outlines the requirements for appropriateness, completeness and validity of this fact.

Key words: law enforcement, stage, civil proceedings, facts of case, proving, burden of proof, juridical fact.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню першої стадії правозастосування у цивільному процесі: встановленню фактичних обставин справ. Розглядаються типові моделі та специфіка судового правозастосування, з'ясовується питання розподілу тягара доведення між сторонами та формування твердження суду про наявність чи відсутність певного юридичного факту та окреслюються вимоги належності, повноти і доведеності такого факту.

Ключові слова: правозастосування, стадія, цивільний процес, фактичні обставини справи, доказування, тягар доказування, юридичний факт.

Постановка проблеми. Висвітлення специфіки стадій правозастосування видається корисним для формування засад цілісної концепції застосування цивільно-правових норм у цивільному процесі, відштовхуючись від сучасних проблем та виходячи із сучасних потреб права.

На тлі різнобічних концептуальних підходів до проблеми правозастосування важливо виробити таке розуміння правозастосування та його стадій, яке синтезувало б приватні ознаки природного права і акцентувало його цивільно-правову специфіку, відтінюючи зв'язок правозастосовного процесу з реалізацією правових наслідків, передбачених нормами цивільного права.

Актуальність теми. Проблеми правозастосування та його стадій постійно перебувають у центрі наукової уваги з боку як вітчизняних, так і зарубіжних вчених-правників, зокрема С.С. Алексєєва, М.І. Козюбри, А.М. Колодія, В.В. Лазарева, М.І. Матузова, М.Н. Марченка, П.О. Недбайла, П.М. Рабіновича, Л.С. Явича та багатьох інших правознавців. В Україні на монографічному рівні галузевої, у тому числі цивілістичної та цивільно-процесуальної спрямованості проблемам правозастосування присвятили наукову увагу Н.С. Кузнецова, І.В. Спасибо-Фатєєва, Л.В. Яроцький, Е.О. Мічурина, О.С. Погрібний, І.В. Жилінкова, С.С. Бичкова, А.В. Каструба, С.В. Шевчук та багато інших вчених-правників.

Водночас питання власне стадій правозастосування у цивільному процесі перебувало, зазвичай, за межами безпосередньої наукової уваги, а розглядалося лише у рамках загальнотеоретичних та цивільно-правових засад. У цивільному процесі окремі питання стадій правозастосування були предметом наукових розвідок В.О. Комарова, В.І. Тертишнікова та Д.Д. Луспеніка. Викладене зумовлює актуальність наукової статті та визначає її мету: розкрити зміст і специфіку встановлення фактичних обставин справи як першої стадії правозастосування у цивільному процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Передусім слід нагадати, що способи правозастосовної діяльності можна розглядати у двох аспектах, як: а) поєднання форм і процесуальних засобів, що характеризують специфічність

(своєрідність) певного виду правозастосування; б) особливості переконання або примусу, що домінують і використовуються у процесі забезпечення індивідуально-правового регулювання. Це дало можливість Дюрягіну І.Я. виокремити та диференціювати, виходячи із сутнісних особливостей, компетенції та специфічної юридичної процедури, юрисдикційний, виконавчо-розпорядчий та контроль-но-наглядний способи правозастосувальної діяльності [6, с. 12].

А.Ф. Черданцев, розглядаючи у загальнотеоретичному плані питання про стадії застосування права, вважає, що правозастосування є своєрідним рухом інформації, перш за все правової. Воно полягає у розгляді справи і винесенні у ній рішення. Кожне рішення має дві підстави: фактичну і нормативну, тобто має бути винесене на основі встановлених фактів і норм права. Перш ніж прийняти рішення, збирається, аналізується інформація про юридично значимі для цієї справи факти (юридичні факти) і про відповідні норми права [16, с. 248].

Відповідно до типової (класичної) моделі судового правозастосування, яка є добре представленою в усіх підручниках і навчальних посібниках із загальної теорії права, держави та цивільного процесу, закріплюється позитивістський погляд на право. Ця модель взята за основу розробки багатьох матеріально-правових і процедурно-процесуальних законодавчих актів. При типовому (класичному) судовому правозастосуванні істотно важливо встановити фактичні обставини справи, визначитися у нормі права, нарешті, винести судові рішення [11, с. 67].

Натомість М.Т. Алімбаєков, аналізуючи особливості судового застосування цивільно-правових норм, вказує на неможливість встановити вичерпний перелік стадій судового правозастосування. На його думку, конкретизація вичерпної кількості стадій є свідомо нездійсненим завданням в силу виняткової багатогранності і багатоаспектності як судового правозастосування загалом, так і цивільних відносин зокрема [2, с. 188].

У той же час згаданий вчений, констатує специфіку застосування цивільно-правових норм судом, виокремлює його істотні стадії, що дає змогу відмежувати цей процес

від судового правозастосування норм кримінального, адміністративного, податкового права тощо. Тож судове правозастосування цивільно-правових норм передбачає таку сукупність загальновищаних стадій правозастосовочого процесу і складається із: а) дій зі встановлення фактичних обставин справи; б) дій, що виражають вибір і аналіз юридичних норм; в) тлумачення правової норми; г) дій, з яких складається рішення цивільної справи.

У механізмі застосування цивільно-правових норм, на наш погляд, головним є подолання правових прогалин. Такий процес передбачає необхідність особливої діяльності, специфічних правовиконавчих операцій з боку правозастосувального органу [1, с. 347].

Очевидність та немінучість наявності прогалин у праві та, як наслідок, їх подолання судом пояснюється, на думку В.В. Лазарева, передусім різноманітністю життєвих обставин та динамікою суспільних відносин, що не дають змоги створити таку систему нормативних правових актів, яка регулювала б абсолютно всі відносини. Крім того, зауважує вчений, значний вплив на наявність прогалин у цивільному законодавстві та праві здійснюють і суб'єктивні фактори, пов'язані із процесом формування державної волі в законі [8, с. 21–34].

Вважаємо, що адаптація вказаних факторів до цивільних відносин формує також і суб'єктивні фактори з боку учасників договірних цивільних відносин, які врегульовують свої відносини на власний розсуд, відступивши від загальних засад цивільного законодавства (частина третя статті 6 ЦК України). Такі відносини, у разі їх порушення, зобов'язують суд відшукувати цивільно-правову норму або їх сукупність, якими врегульоване конкретне договірне відношення між сторонами.

Також актуальним для цивільного права є закріплення низки засад у цивільно-правових нормах, аналіз яких переконує про свідому волю законодавця з метою виключення дублювання нормативного матеріалу та дотримання закону залишити без регулювання певні суспільні відносини, вказавши на цивільно-правові норми, які регулюють подібні відносини.

Судове правозастосування допускає й інші дії, що носять додатковий характер і здійснюються за наявності прогалин у правовому регулюванні цивільних правовідносин. Так, використання аналогії при застосуванні цивільно-правових норм судом свідчить про наявність проблеми відшукування предмета і об'єкта цивільних відносин, з приводу яких виникають спірні цивільні правовідносини, що розглядаються у суді [2, с. 187].

Важливою, якщо не головною, передумовою ухвалення законного і обґрунтованого судового рішення (стаття 213 ЦПК України) є встановлення фактичних обставин справи – певного кола фактів, з якими закон пов'язує правові наслідки. Фактичні обставини встановлюються завдяки доказуванню – особливий процесуальній діяльності, яку здійснюють особи, що беруть участь у справі, та суд [3, с. 144].

Отже, встановлення фактичних обставин (фактів) є першою стадією судового правозастосування у цивільному процесі, на якій відбувається встановлення фактів, що мають значення для вирішення даної справи (юридичних фактів), або, іншими словами, – фактичних обставин справи. Встановлення фактів – це не що інше, як збір інформації про ці факти, доведення їх наявності або відсутності. Як відомо, термін «факт» позначає дискретний (обмежений простором і часом) відрізок дійсності (реальний факт) і достовірне знання, що відбиває цю дійсність.

Брати участь у доказовій діяльності можуть усі особи, які беруть участь у справі, це їх право (стаття 27 ЦПК України), однак доказування кожної обставини, яка має значення для ухвалення рішення у справі, в силу закону

стає обов'язком певного суб'єкта (частина перша статті 60 ЦПК України). У процесуальній діяльності небайдуже, хто зобов'язаний бути активним у встановленні факту, оскільки завжди має бути можливість покласти наслідки його недоведеності на когось із учасників процесу [3, с. 144].

Так, особливої важливості встановлення юридичних фактів набуває при вирішенні спорів про право. У такому разі предметом спору, наприклад, будуть дії особи, і судове рішення буде спрямоване на зобов'язання особи вчинити певні дії або утриматися від них. Передумовою ухвалення законного і обґрунтованого рішення є встановлення фактичних обставин справи – певного кола юридичних фактів [9, с. 56]. З цього приводу А.В. Коструба додає, що дія такого роду «встановлення юридичних фактів», по-перше, буде мати лише процесуальне значення, а по-друге – обмежуватися встановленням юридичних обставин дійсності щодо сторін у судовій справі [7, с. 194].

Щодо фіксації юридичного факту слід навести слушну позицію І.В. Спасибо-Фатеевої, яка доводить, що загальноприйнятим є твердження, за яким юридичні факти не можуть існувати у неформальному вигляді, оскільки таке існування ускладнює процес їх установлення та доказування. Відповідно – ставить під загрозу законність настання правових наслідків та обґрунтованість їх подальшої дії [13, с. 84].

На наш погляд, розподіл і роз'яснення сторонам їх обов'язку щодо доказування – це функція суду в рамках юрисдикційної процедури, це завдання суду організувати дійсно змагальний процес. Доказова діяльність зазвичай зводиться до таких дій, як: а) відшукування, виявлення доказів; б) збір і фіксація, тобто оформлення доказів; в) аналіз доказів у їх сукупності, оцінка їх доказової сили, тобто визначення їх достатності для підтвердження фактів, які будуть покладені в основу рішення.

У доказовій діяльності беруть участь багато суб'єктів (обвинувач і захисник, позивач і відповідач, їх представники). Вони в межах, визначених законом, надають докази, аналізують і оцінюють їх. Визначальну роль в оцінці всіх доказів відіграє суд, який виносить рішення по суті.

Процесуальним наслідком оцінки доказів судом є прийняття ним певного судового рішення. Доказова діяльність суду має на меті судове пізнання фактичних обставин судової справи, яке забезпечує ухвалення законних і обґрунтованих судових рішень. Таким чином, конкретні заходи судового встановлення юридичних фактів повністю відносяться до міжгалузевого інституту доказового права [4, с. 30–34; 12; 14, с. 138; 15, с. 55–58].

На цій стадії важливого значення також набуває професійний досвід правозастосування судді, який полягає в узагальненні його правових знань, умінь та навичок, що допомагають орієнтуватися у доказовій інформації, виокремлювати з неї відбір усього необхідного для правильного вирішення конкретної судової справи на підставі єдності норм матеріального та процесуального права.

У цьому аспекті позитивний бік наявності професійного досвіду правозастосування є очевидним, оскільки полегшує інтелектуальні зусилля та скорочує час, необхідний для прийняття судового рішення. М.Т. Алімбаєв наголошує, що у жодній іншій професії не має такого важливого значення синтез життєвого досвіду та досвіду правозастосувача, як у діяльності суддів [2, с. 180].

Це проявляється і в реагуванні на виявлені при правозастосуванні недоліки, зокрема, цивільного законодавства, що є причиною неефективності діяльності судових органів (наявність прогалин і колізій у праві, нечіткість у формулюванні правових норм, відсутність механізму реалізації такої норми тощо). Саме суддя, який має достатній професійний досвід, щодня застосовує право і має можливість виявляти дефекти права, може і повинен бути своєрідним

джерелом зворотнього зв'язку між практикою і правотворчістю, забезпечуючи його своєрідною інформацією про назрілі потреби у правовому регулюванні; у свою чергу, законодавчі органи повинні враховувати подібну інформацію, скеровувати правозастосувальну практику, та, у разі необхідності, оперативно вносити корективи до актів законодавства [2, с. 180].

Правила розподілу доказових обов'язків утворюють складну систему, в яку разом із загальними положеннями, закріпленими ЦПК України, входять численні несистематизовані спеціальні положення – презумпції та фікції, як юридично-технічні способи, що використані законодавцем. Загальні правила діють для всіх справ, незалежно від їх матеріально-правової природи. Спеціальні правила застосовуються відносно певних категорій справ або при вирішенні окремих процесуальних питань. Змістом і тих, і інших є припущення про наявність чи відсутність відшуканих фактів.

Розподіл тягаря доказування у справі являє собою судове припущення про наявність або відсутність юридичних фактів на користь однієї зі сторін. Якщо друга сторона твердженнями і доказами не може переконати суд у хибності такого припущення, то припущення трансформується у твердження про наявність відшуканого факту, яке буде відображене у мотивувальній частині судового рішення.

Оскільки в судовому правозастосуванні йдеться про встановлення фактів як достовірних знань, відомостей, важливо, щоб факт відповідав вимогам (принципам) належності, повноти і доведеності [11, с. 65].

Перша вимога полягає у тому, що в ході правозастосування встановлюються, доводяться лише ті факти, які стосуються справи і можуть бути покладені в основу рішення. Друга вимога полягає в тому, щоб усі факти, що стосуються справи, були встановлені судом з достатньою повнотою. Відсутність будь-якого з цих фактів може призвести до неправильного судового рішення, послужити підставою для його подальшого скасування. Третя вимога полягає у тому, щоб факти, покладені в основу рішення у справі, були достовірно встановленими, тобто доведеними [11, с. 69].

При цьому доволі часто у судовій практиці приходиться зустрічати випадки порушення загальних правил розподілу обов'язків із доказування. Так, суди у своїх рішеннях про задоволення позову нерідко зазначають, що відповідач не довів обставин, на які він посилався, не визнаючи позовних вимог позивача. Це є абсолютно невірним, оскільки, незалежно від того, доводить відповідач відсутність фактів підстави позову чи ні, загальне правило розподілу доказових обов'язків залишається незмінним і тягар доказування не переходить від однієї сторони до іншої. Підставу позову повинен довести саме позивач [3, с. 145].

Таким чином, процесуальна діяльність сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, спрямована на обґрунтування фактичних підстав їх вимог і заперечень, має характер доказової діяльності, є доказуванням [10, с. 191].

Виходячи із наведеного, вважаємо, що визнання метою доказової діяльності сторін встановлення фактичних обставин справи є невірним, адже сторони, як правило, знають про ці обставини більше, ніж будь-хто інший. Е.В. Васьковський зауважує, що ніхто не знає краще за них обставин їх власної справи [5, с. 380].

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що процесуальною метою сторін є обґрунтування, доведення суду, що їх твердження (висновки) про ці обставини відповідають дійсності. А адресатом доказової діяльності сторін та інших заінтересованих осіб виступатиме суд першої інстанції, процесуальною метою якого і вбачаються дії, спрямо-

вані на встановлення фактичних обставин у справі, а у разі оскарження судового рішення – суд апеляційної, при певних обставинах – касаційної інстанції.

Наведене вище дає підстави стверджувати, що процес встановлення юридичних фактів тісно пов'язаний із процесом доказування, і результатом доказування є встановлення юридичних фактів судом. На цій стадії судового правозастосування діяльність осіб, які беруть участь у ньому, зводиться до встановлення істинних знань про факти, що мають юридичне значення для вирішення справи. Така діяльність полягає, головним чином, в аналізі обставин, на які посилаються учасники процесу, та доказів, які ці обставини підтверджують або спростовують, тобто в доведенні.

Список використаної літератури:

1. Алексеев С.С. Общая теория права: Курс в 2-х т. – М. : Юридическая литература, 1981. – Т. 2. 447 с.
2. Алимбеков М.Т. Судебное правотворчество и применение гражданско-правовых норм в механизме правореализации. Университет имени Д.А. Кунаева. Дисс... докт. юрид. наук. Алматы. – 2010 – 312 с.
3. Балюк М.І., Луспеник Д.Д. Практика застосування цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарі, рекомендації, пропозиції. Серія «Судова практика». – Х. : Харків юридичний, 2008. – 708 с.
4. Бочаров Д. Про місце доказового права у системі права / Д. Бочаров // Право України. – 2003. – № 2. – С. 30–34.
5. Васильковский Е.В. Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении гражданских законов. – М. – 2002. – 398 с.
6. Дюрягин И.Я. Применение норм советского права. Теоретические вопросы, Свердловск, 1975 – 248 с.
7. Каструба А.В. Юридичні факти в механізмі припинення цивільних майнових відносин. / Дис... докт. юрид. наук / А.В. Каструба / – КНУ ім. Т. Шевченка. – К – 2015. – 440 с.
8. Лазарев В.В. Пробелы в праве и пути их устранения. – М. : Юридическая литература, 1974. – 184 с.
9. Луспеник Д. Застосування у судовій практиці доказових презумпцій та фікцій у системі розподілу обов'язків з доказування за новим ЦПК України // Д. Луспеник // Право України. – 2005. – № 8. – С. 56–60.
10. Никитин С.В. Судебный нормоконтроль за нормативными актами в гражданском и арбитражном процессе : монография / С.В. Никитин — М. : РАП. – 2010. – Волтер Клуверс. – 304 с.
11. Рафиков Р.Р. Судебное правоприменение: теоретико-правовой анализ : Дисс... канд. юрид. наук. / Рафиков Р.Р. // Федеральное агентство по образованию Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Уфимский институт (филиал) Российского государственного торгово-экономического университета» – Уфа – 2006 – С. 67.
12. Решетникова В.И. Концепция доказательственного права / В.И. Решетникова // Известия ВУЗов, серия Правоведение. – 2001. – № 1. – С. 186–195.
13. Спасибо-Фатеева И. Спирні питання недійсності правочинів та її наслідки / І. Спасибо-Фатеева // Вісн. Академії правових наук України. – 2007. – № 3 (50). – С. 95–106.
14. Тертишников Р. Доказування в цивільному і адміністративному судочинстві та його мета / Р. Тертишников // Вісн. Академії правових наук України. – 2008. – № 2(53). – С. 136–140.
15. Цюра Т. Новый взгляд на классификацию доказываемых фактов в гражданском процессе / Т. Цюра // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 8. – С. 55–58.
16. Черданцев А.Ф. Теория государства и права. – М. : Юрайт, 2003. – 422 с.